

Daniela GHELTOFAN

**ANTONIMIA
O ABORDARE SISTEMICĂ ȘI EXTRASISTEMICĂ**

Daniela GHELTOFAN

ANTONIMIA

O abordare sistemică și extrasistemică

EDITURA UNIVERSITARIA
Craiova, 2014

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. Richard Sârbu

Conf. univ. dr. Valentin Moldovan

Copyright © 2014 Universitaria.

Toate drepturile sunt rezervate Editurii Universitaria.

Nicio parte din acest volum nu poate fi copiată
fără acordul scris al editorului.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

GHELTOFAN, DANIELA

Antonimia : o abordare sistemică și extrasistemică /

Daniela Gheltofán. - Craiova : Universitaria, 2014

Bibliogr.

ISBN 978-606-14-0873-3

811.135.1'373.424

*Părinților mei,
Ileana și Iacob*

PREFAȚĂ

Obiectul de investigație al studiului de față îl constituie *antonimia*. Deși în lingvistica românească există lucrări semnificative despre antonimie, ni se pare oportună intenția noastră de a reanaliza și completa rezultatele anterioare sau de a oferi perspective noi, mai ales că, în această perioadă, granițele lingvisticii s-au lărgit considerabil și, ca urmare, au apărut noi tipuri de cercetări lingvistice și extralingvistice. Din acest punct de vedere, studiul nostru este tributary perspectivei structuraliste cu vederi mai largi, dar și unei abordări, mai recente, de tip lingvocognitiv. Nu putem să negăm faptul că, în continuare, în lingvistica de astăzi, se simte nevoia de a organiza sistemul limbii (incluzând chiar latura ei funcțională, discursivă), de a descoperi anumite legități și principii de manifestare ale limbii. Firește, științele cognitive prezintă un interes deosebit în acest moment, iar, în acest sens, antonimia este o zonă fertilă de analiză, tocmai datorită varietății factorilor lingvistici și extralingvistici implicați în declanșarea și propagarea structurilor antonimice, dar și a laturii sale puternic antropologice și antropometrice. Prin urmare, poliparadigma antonimică se poate constitui într-o bază prototipică – lingvistică și cognitivă, care ar ajuta la decodarea sistemului de reprezentări al cunoștințelor individuale și colective.

Antonimia reprezintă o categorie fundamentală a lexicului, dificil de captat și de formalizat. Este, în definitiv, un concept plurivalent, compozit, în care interferează vizibil

INTRODUCERE

În studiile moderne, antonimia este privită ca obiect de investigație al semanticii tradiționale sau structuraliste, centrată pe deslușirea caracterului systemic și pe descrierea sincronică a raporturilor de opoziție semantică. Specialiștii lexicologi și semanticieni au fost deosebit de preocupați să ofere o viziune unitară, formalizantă asupra antonimiei, adoptând, în acest sens, metode și procedee de analiză specifice semanticii structurale și paradigmatică. De pildă, lingvistul R. Sârbu valorifică în lexicologia românească, pentru prima dată în cazul antonimiei, analiza semică (componentială), impunând un anumit algoritm de analiză, preluat și de alți lexicologi români și nu numai. Cu toate că în atenția generală s-a aflat structura paradigmatică a antonimiei, în spiritul ideilor coșeriene privitoare la sistem-normă-uz și la aspectul discursiv-contextual, R. Sârbu (1977: 237-248) sesizează importanța investigării construcțiilor sintagmatice în determinarea corectă a termenilor opozabili canonici și necanonici, propunând un model de dicționar sintagmatic de antonime. Această idee ni se pare a fi de căpătâi în aprofundarea relațiilor de opoziție semantică, precum și a relațiilor de sens în general.

Firește că, în spiritul noilor lucrări de specialitate, este imperativă depășirea cadrului de analiză pur lingvistică și adoptarea unor demersuri interdisciplinare, care ar trebui să ofere o imagine complexă și completă asupra varietății spectrului de manifestare a raporturilor de contrarietate

semantică. Prin urmare, deși nu a fost investigată, de la început, sub această denumire, *antonimia* sau structura semantică opozițional-contrastantă a fost și este un centru de atracție pentru diverse domenii de cercetare, de la retorică până la lingvistica computațională sau „logica fuzzy”.

Demersul nostru are ca punct de plecare studiile de factură structuralistă, esențiale pentru argumentarea caracterului sistemic al antonimiei și, mai ales, studiile cognitiviste, menite să scoată în evidență anumite aspecte de ordin cognitiv, care propagă și alimentează variațiile structurii antonimice sau care prezintă situația complexă, creată între operațiile mentale, spațiul mental, în general, și antonimie, ca expresie lingvistică a unor părți ale acestuia/ acestora.

Motivarea abordării de tip lingvocognitiv, în cercetarea de față, stă chiar în faptul că, la sfârșitul secolului XX, paradigma studiului științific suferă o schimbare, prin trecerea de la investigarea aspectului sistemic la cea a aspectului cognitiv și, în special, antropologic sau antropocentric. Acest cadru a constituit și premisa de la care am pornit în studierea antonimiei, prin relevarea ipostazelor ei sistemice și extrasistemice, cu accent pe dimensiunea extrasistemică, mai exact, cognitivă, ce are în centrul său componenta umană. De aceea, mizând și pe necesitatea unei descrieri și analize comparative în plan cognitiv, am readus în centrul atenției interesul pentru mentalitatea purtătorilor a două limbi – rusă și română, îndeosebi, pentru înțelegerea viziunii comune, dar și specifice, asupra tabloului lingvistic și cultural al acestor comunități, uzând de caracteristicile antonimiei.

Metodele cercetării noastre sunt analiza descriptivă, analiza contrastivă (aici, cu referire specială la limbile română și rusă), analiza conceptuală, statistică, distribuțională,

imaginile-scheme, pattern-ul, frame-ul, avându-se, permanent, în vedere izomorfismul celor trei planuri – realitate-gândire- limbă.

În esență, prin obiectivele studiului de față, ne-am propus să aprofundăm următoarele aspecte: principalele concepții și direcții în investigarea antonimiei din varii spații lingvistice (român, rus, englez, francez), legătura strânsă a antonimiei cu celelalte categorii semasiologice și cu derivarea, macroconceptul antonimic. Pe baza noilor teorii din literaturile de specialitate americană, engleză și rusă, ce privesc lingvistica cognitivă, îndeosebi, am încercat să accentuăm ideea că antonimia are două dimensiuni fundamentale – una sistemică și alta extrasistemică, prin delimitarea conceptului de „antonimie conceptuală”, evidențiind predispoziția antonimelor de a extrapola fenomenele realității obiective și de a „substitui” și caracteriza un text, un concept.

În perioada de afirmare plenară a structuralismului, apar cele mai apreciate lucrări monografice care vizează opoziția antonimică – *Antonimija v ruskom jazyke* (Novikov 1973), *Antonimia lexicală în limba română*, (Sârbu 1977); *Antonimija v leksike i frazeologii (na materiale nemeckogo i ruskogo jazykov)* (Miller 1978); *Priroda leksičeskoj i frazeologičeskoj antonimii*, (Miller 1990), dar și studii esențiale precum: Komissarov 1957; Maksimov 1958; Guilbert 1964; Ducháček 1967; Rodičeva 1968; Vvedenskaja 1971; L’vov 1972; Apresjan 1974; Lehrer 1974; Lyons 1977; Wald 1970; Bucă-Evseev 1976, Bucă 1976a; Iliescu 1977; Evseev 1978, 1990; Bidu-Vrânceanu/ Forăscu 1984; Bidu-Vrânceanu 1982 ș.a.

Cu toate că există deja o cantitate importantă de informații despre antonimie, evoluția teoretico-științifică a determinat apariția unor noi studii de lexicologie în diverse

spații lingvistice (Fellbaum 1995, Jones 2002, Murphy 2003, Voegel 2009, Paradis-Willners 2011, Jones-Murphy-Paradis-Willners 2013, van de Weijer-Paradis-Willners-Lindgren 2014, Boeva 2001, Pogrebnaja 2006, Čupanovskaja 2007, Ponomareva 2008, Ciocârlie 1998, Colțun 1999, Bârlea 1999, Bârlea 2007, Moroianu 2008, Barbu Mititelu 2010 ș.a.), ceea ce atestă nevoia de interpretare profundă și susținută a acestui obiect de cercetare.

Așa cum sugerează și titlul studiului, cercetarea întreprinsă de noi presupune examinarea ipostazelor sistemice și extrasistemice ale antonimiei, având ca scop să se prezinte *antonimia* fie ca un *construct sistemic* (cu sensul din spațiul englez: sens+context), fie ca un *construct extrasistemic*, care are șanse reale să fie interpretată ca *meta-construct* (i.e. se poate impune ca prototip sistemic și extrasistemic, sau prototip onto-semantic și logico-semantic, sau prototip cognitiv). Iar, dacă ne-am raporta la unele teorii și concepții ale lui St. Lupașcu¹ și B. Nicolescu², ar însemna să delimităm conceptul de „transantonimie”, pentru a reuni cele două dimensiuni fundamentale ale antonimiei, precum și proiecția ei dincolo de aceste dimensiuni. Prin „nivelurile de realitate” din teoria nicolesciană, se dezvoltă ideea de *plan plurireferențial*, cu ajutorul căruia se poate explica, într-o anumită măsură, faptul că termenii antonimici se ordonează în același mod sau diferit în conștiința vorbitorilor unor diverse limbi, pe fundalul cunoașterii individuale și/sau colective. Polireferențialitatea și dinamica deosebită a antonimiei sistemice și, mai cu seamă, a

¹ Reamintim că St. Lupașcu (1984) este creatorul unui sistem logico-filosofic, denumit *antagonism dinamic* sau *energetic*.

² Numele lui Basarab Nicolescu (2007) se leagă de „transdisciplinaritate”.

celel extrasistemice explicitează și actualizează (poli-)paradigma antonimică.

În altă ordine de idei, în studiul de față, opoziția antonimică și cvasi-antonimică reprezintă baza creării cuplurilor antonimice canonice și necanonice într-un *plan semantico-referențial omogen* sau *eterogen*. Totodată, anumite principii de formare și de consolidare a termenilor opozabili, identificate de lingviști, acționează în procesul de antonimizare. Materialul antonimic rezultat se supune greu unei taxonomii infailibile, dar, cu toate acestea, poate să ofere informații diverse despre tiparul lingual sau conceptual al unei societăți lingvistice și culturale. Bunăoară, pornind de la premisa că în cazul *antonimiei conceptuale* fuzionează sistemicul și extrasistemicul, iar, în anumite circumstanțe, dimensiunea extrasistemică este prevalentă, se poate releva specificul lingvocultural al unei comunități prin anumite pattern-uri, imagini-scheme și rețele conceptuale. Însă nu toți termenii opozabili devin concepte antonimice, ci este vorba doar de acele opoziții conceptuale care sunt un model, un etalon, fie universal *bine-rău*, *viață-moarte*, fie un cuplu-cheie, puternic înrădăcinat în mentalul unui popor, de pildă, în limba rusă, „svoj-čужoj” [propriu-străin], iar în limba română cel mai bun exemplu este binarismul blagian *deal-vale*, (meta-)pattern de conceptualizare al mentalului/ culturalului societății românești. Chiar s-ar putea propune întocmirea unui dicționar de concepte specifice mentalității românești, în care, în primul rând, ar trebui înregistrate conceptele antonimice specifice etnomentalului românesc sau etnoculturii românești (*i.e.* straturile vechi și foarte vechi ale mentalului românesc): *bine-rău*, *bogat-sărac*, *tânăr-bătrân*, *tinerețe-bătrânețe*, *iarnă-vară*, *zi-noapte*, *atunci-acum*, *azi-mâine*, *înăuntru-afară*, *departe-aproape*,

sus-jos etc. Prin aceasta, atragem atenția asupra importanței antonimiei (conceptuale) în identificarea unor coordonate matriciale specifice și universale.

Pe lângă prezența prototipică a conceptelor antonimice în mentalul uman, se vădește și particularitatea acestora de a sta la baza configurării discursive. Astfel, spațiul conceptual-artistic și coeziunea textuală dintr-un discurs se creează sau se coagulează pe baze opozițional-cognitive, conceptualizarea antonimică dovedindu-și capacitatea de a sprijini actul discursiv și de a orienta valorico-afectiv intenția discursivă.

În lumina acestor considerente, în acest studiu am urmărit lărgirea ariei de referință a antonimiei către alte domenii decât cel strict lexical, prin ieșirea din sfera sistemicului și proiecția în planul extrasistemicului, *i.e. antonimia dincolo de lexemele propriu-zise*. De aici, și preocuparea noastră în aplicarea opoziției de tip antonimic în dezvăluirea mentalului uman, a generalului și a particularului, privitor la cultură, la istorie etc. Prin aceasta, se explică abordarea diferită, propusă de noi, care nu se află într-o opoziție antiteticească cu orientările anterioare tradițional-descriptive, ci, pur și simplu, oferă o nouă perspectivă de receptare și de formalizare a relațiilor de antonimie sau o completare, un studiu conex la cercetările deja consacrate.